Не тільки карії очі, чорнії брови...

Антропологічні типи та етнічній території українського народу

Василь Дяченко,
кандидат біологічних наук (м. Київ)

Відскановано з: Журнал Верховної Ради України „Віче”, №4, 1992 рік.
За сканування подяка Прокопенко Тетяні

Хто ми, які ми, звідки вийшли і куди прямуємо — питання вічні, як і саме людство. Тим часом про себе ми знаємо чи не найменше. А в мислячої істоти, як зазначав Тейяр де Шарден, навряд чи буває більш значуща мить, ніж та, коли з очей спадає полуда і відкривається, що людина — не загублена в космічній безмовності частинка, а пункт зосередження і гомінізації універсального прагнення до життя. Що вона — не статичний центр світу, як довго вважала, а вісь і вершина еволюції, що набагато прекрасніше.

Віки й тисячоліття «працювали» над нашим етносом. Проте нині маємо стверджувати, що з пізньопалеолітичним періодом, який закінчився 11 —12 тисяч років тому, сучасні народи Європи мають лише логічні, апріорні зв'язки, тому що конкретні морфологічні (не кажучи вже про мовні і етнографо-археологічні) паралелі у них в комплексі не виявлені або невідомі.

Кожний народ має три основні корені своєї величезної безписемної історії — антропологічний, лінгвістичний, культурний (або етнографо-археологічний), в яких часто відображені етнічні процеси у вигляді лінгвістичних, культурних, антропологічних більш ранніх субстратів, асимільованих іноетнічних компонентів і їх пізніших нашарувань. Необхідно все це вивчити й узагальнити, спираючись на дані археології, етнографії, антропології, потім перейти до всього комплексу проблем. Особливо важливо дати етнічне визначення. Це можна зробити ретроспективним методом, ідучи послідовно від сучасності в більш давні епохи, виявляючи різні етнічні компоненти у лінгвістиці і гідроніміці, археологічних культурах, антропологічних матеріалах.

Етнічна антропологія України починається з Геродота. Він дає перші цікаві етнографічні, а іноді й антропологічні описи древніх етносів нашої території, наприклад, південних європеоїдів гелонів. **За Геродотом, елліни своєю зовнішністю, пігментацією шкіри зовсім не були подібні до аборигенів величезної лісової зони — світлооких блондинів, будинів, північних європеоїдів.** До останніх, за даними антропології, історії, археології, етнографії та лінгвістики належали і готи (готський компонент напевно простежується у складі кримських татар) та бастарни (бастарнський компонент виявлений нами серед молдаван Оргеєвського району сусідньої з Україною і Молдови. До південних європеоїдів — кіммерійці, фракійці з гетами і даками, скіфи, алазони, колліпіди, понтійські греки, таври, сінди, сіраки, савромати і сармати, алани. Серед давніх слов'ян, північних іллірійців, кельтів і, очевидно, неврів переважали середньоєвропейські європеоїди. Ретроспективно можна дати антропологічну характеристику популяцій України епохи енеоліту — бронзи і навіть кам'яної доби.

Щодо антропології українців, то ще у 1786 році освічений (закінчив три університети у Німеччині) український дослідник А. Шафонський описав детальні ареали трьох етнографо-антропологічних зон — поліської, степової (південної) і середньої, виділених на основі комплексних етнографічних, антропологічних (пігментація і зріст населення) і діалектологічних особливостей українців Чернігівщини і прилеглих повітів. Через 90 років (Труды этнографо-статистической зкспедиции... — Т. 7, 1877) вперше, базуючись на масових обстеженнях пігментації очей і волосся та зросту новобранців лікарями, український етнограф П. Чубинський виділив три антропологічні типи українців — український, подільський та поліський.

На початку XX століття величезні антропологічні дослідження на нашій етнічній території були здійснені видатним українським етнографом, археологом і антропологом професором Ф. Вовком (Волковим) як особисто, так і його послідовниками. На противагу деяким російським і польським мовознавцям та історикам, що заперечували існування і української мови як окремої, і самого українсь кого народу, цей дослідник доводив, що антропологічно українці — особливо середньоукраїнської і південноукраїнської зон відносяться до високорослого, брахикефального українського варіанта динарського антропологічного типу з відносно темним забарвленням очей і волосся. Цей тип превалює і у словаків, чехів, хорватів і сербів і був притаманний також первісним слов'янам. Росіяни, білоруси і поляки мають дещо нижчий зріст і покажчик голови та значно світліше забарвлення очей і волосся, а їх змішування з українцями крайніх західних, північних і північно-східних районів відповідно привело останніх до домішок більш світлих і невисокорослих інокомпонентів.

Однак теза професора Вовка про антропологічну однорідність українців викликала критику як

російського антрополога Д. Анучина, так і деяких українських. Незважаючи на це роль Ф. Вовка в розвитку української етнології, археології, а також антропології та українознавства взагалі, організації та підготовці наукових кадрів величезна, як величезна і кількість його праць з цих галузей української науки. «До яких би висновків не прийшла антропологічна наука в своєму подальшому розвиткові,— писав про нього радянський археолог В. Петров,— які б поправки і корективи не були внесені у визначення, запропоновані Ф. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж та характеристика антропологічного українського типу, яку зробив Ф. Вовк, збереже своє значення, як певний «основоложний» етап у розвитку української антропологічної науки».

Українські ж антропологи, учні Ф. Вовка — А. Носов, С. Руденко, а також І. Раковський, Р. Єндик не заперечують загальної антропологічної характеристики українців, але підкреслюють відсутність єдиного українського антропологічного типу й існування в його складі кількох морфологічних комплексів. Так, шість антропологічних типів українців виділяють як І. Раковський з С. Руденко, так і Р. Єндик, щоправда, вважаючи основним динарський (чи адріатичний) тип, який, за підрахунками І. Рудницького і С. Руденка, становить 44,5 процента і є переважаючим також ї в роботі Р. Єндика. Цікаво, що і наші дослідження протягом 1956—1974 рр. (обміряно 90 українських і близько 60 популяцій сусідніх народів, включаючи всіх слов'ян, крім лужичан і македонців) теж виявили сім антропологічних типів українців, як правило, брахикефальних, в більшості — високорослих, з переважанням темної кольорації волосся. **Але світлоокі українці майже у всіх типах (крім динарського) значно переважають над темноскими** (В. Дяченко, 1965), що свідчить про різницю у методиках радянської і Вовкової антропологічних шкіл у визначенні пігментації очей.

Взагалі ж дуже багато спостережень Ф. Вовка також підтверджуються і відповідними нашим фіксаціям. Переважаючим же антропологічним типом, за нашими даними, є центральноукраїнський, що охоплює величезний ареал, де проживає понад 60 процентів українців. Індивідуально цей тип зустрічається як домішка в популяціях інших типів. Він загалом високорослий, брахикефальний, зі значним процентом темноволосих, але пігментація очей у нього — середня. **Ця і ряд інших ознак не дають підстав віднести його до динарського ареалу, хоча у всіх популяціях цього типу є домішка осіб динарського комплексу.** Антропологічні матеріали, насамперед зібрані нами особисто, та аналіз варіації важливих для українського регіону ознак дає підстави для виділення на етнічній території українського народу семи його антропологічних типів. Дамо їх коротку характеристику, ареали та вірогідні корені походження і формування з різними антропологічними, у тому числі і палеоантропологічними, одонтологічними, гематологічними даними.

Дунайський тип. Займає рівнинну Галичину з західним Поділлям без крайніх північних районів Львівщини і Тернопільщини. Переважає і в українців Польщі — Холмщині, Томашові. У Посянні і в бойків Борині наявний його більш світлопігментований деснянський (або валдайський) варіант, суттєво поширений у поляків та північних росіян. Він охоплює (разом з деснянським варіантом) більше 10 процентів українців. **Характеризується максимальним виявом комплексу європеоїдних ознак, довгим, відносно вузьким лицем з відносно довгим і вузьким носом.** У галичан він чітко виступаючий (взагалі ж прямі спинки носа в українців завжди переважають — «ніс рішуче прямий», як писав Ф.Вовк). Дунайський тип входить як основа до складу інших типів українців, а також білорусів, росіян, поляків (у цих народів переважає його валдайський варіант, що характеризується більш високим процентом світлооких і меншим — чорноволосих), словенців, деяких популяцій хорватів, а також австрійців, німців, литовців.

Сучасні носії дунайського (норікського) типу генетично пов'язані з середньовічними варіантами дунайського (або дунайсько-дніпровського) типу, який веде своє походження від східного (протослов'янського) масиву ранньобронзових носіїв шнурокерамічних культур Західної України, Поділля і Південної Польщі — ареалу давньої слов'янської, а також іллірійської і фракійської гідроніміки. (Трубачов О. М. Названия рек Правобережной Украины. — 1968). Про наявність іллірійського, фракійського, а також кельтського компонента у складі дунайців свідчать і археологічні дані.

Поліський тип. Найхарактерніші його риси — дуже низьке і широке обличчя з таким же низьким лицьовим покажчиком (85,5), що не зафіксований, за літературними даними, в жодному ареалі Європи, та максимальний в Україні розвиток надбрів'я, масивної будови чола. Зріст — середній. Пігментація очей дещо темніша, ніж загальноукраїнська, а волосся — світліша. **Ряд інших ознак — типово європеоїдні.** У пізньому неоліті низькими і широкими обличчями характеризуються носії дніпро-донецької культури, які в останній період свого існування пересунулися в поліську зону, зокрема правобережну.

Все це свідчить, що до складу українців поліських районів Житомирської і Рівненської областей увійшов древній кроманьйоїдний палеоєвропейський компонент дніпро-донецької культури гребінчатої кераміки, генетично пов'язаний з більш древніми постсвідерськими пізньомезолітичними культурами.

Протофіни-уральці асимілювали більшість палеоєвропейців переважно в IV — III тис. до н. є. Одначе менша південно-західна їх частина увійшла, за антропологічними даними, до українців зони поліського типу, частково білорусів, східних латишів тощо.

Поліщуки українці характеризуються, за даними С. П. Сегеди, середньоєвропейським одонтологічним типом. Аналоги поліському типу зустрічаються лише у естонців-сету, язьвенських комі-перм'яків та у середньовічної чуді Петербурзької, Псковської губернії.

Українці волинського варіанта поліського типу мають масивну будову чола. Ареал волинців — північні райони Львівщини і Тернопільщини, південна і західна Волинь, українці Берестейщини — разом з поліщуками становлять близько 10 процентів всіх українців.

Верхньодніпровський тип. Зафіксований дише у Рипкінському районі Чернігівщини (десь 0,5 процента всіх українців). Характеризується дуже світлою пігментацією (60 процентів) очей. Покажчик голови — найнижчий в Україні — 80. Цей тип, що включив давній палеоєвропейський (але без помітних кроманьйонських рис), характерний для північних і північно-східних поляків, північних білорусів, великорусів-новгородців і поморів, «будаків» мордви-ерзі, західних комі, деяких естонських популяцій.

Центральноукраїнський тип. Охоплює більшу частину

України, приблизно 60 процентів українців республіки. Розміри голови і обличчя, покажчик голови і лиця — середні. Третинний волосяний покров, пігментація волосся і очей, висота перенісся і більшість інших ознак також середні. **Зріст високий при типово європеоїдних рисах обличчя.** Характерно, що внаслідок пересувань і змішування, антропологічні риси більшості популяцій, навіть дуже віддалених, близькі або подібні. **Слов'янська основа типу — дещо модифікований дунайський тип, що включив поліський (палеоєвропейський) компонент**, а також більш південний (індоіранський, іллерофракійський і пізніший тюркський) елементи. Останній при порівняльному аналізі виділяється нами в окремих селах Полтавщини, а також Західної України з визначеною історичною тюркською домішкою, але виступає нечітко — складка верхньої повіки і сплющення обличчя більші, ніж у центрально-українському типі в цілому. **Зіставлення наших матеріалів по Київщині XVI —XVIII ст. (Лаврська експедиція) свідчить про його генетичний зв'язок як з місцевим староукраїнським населенням XII — першої половини XIII ст., так і з сучасними українцями. Це свідчить про аборигенність українського населення Київщини, єдність його генетичних зв'язків, незважаючи на татаро-монгольську навалу.**

Нижньодніпровсько-прутський тип. Високорослий, відносно темнопігментований, зі зниженим покажчиком голови. Складається з двох варіантів — нижньодніпровського (у південних районах Київської Русі) і припрутського — на Хотинщині і в північній Молдові. Суттєва пігментація очей і волосся, значний розвиток волосяного покриву (особливо в с. Кам'яне, Лебединського р-ну) свідчить про помітний індоіранський компонент, і навіть древньоіндійський, відомий на Україні також за лінгвістичними, археологічними і орнаментальними матеріалами. **Індо-дніпровський палеоантропологічний тип характеризується довгоголовістю, деяким виступанням нижньої частини обличчя, а також надзвичайно специфічним поєднанням різко профільованого лиця з низьким симотичним покажчиком носа.** Присутність індоаріїв на Україні зафіксована також лінгвістикою (ряд робіт О. М. Трубачова) частково археологією і етнографією. До нижньодніпровсько-прутського типу морфологічно близькі молдавани, північносхідні болгари, адигейці і суттєво менше — росіяни зони «східного великороса».

Динарськии і карпатський (карпатсько-альпійський) типи. Динарський тип займає в цілому східну частину Українських Карпат, переважаючи у Буковині і частково — Гуцульщині (крім західних гуцулів, носіїв карпатського типу), а також у східному Прикарпатті (наприклад, українці і гуцули Кутського району, фіксуючись інколи в центральній частині Українських Карпат (центральні бойки Славського району, русини-українці, переселенці в югославську Бачку являють собою суміш цих двох типів). **Перший з них охоплює 4 — 5 процентів всіх українців, другий 7 — 8 процентів, локалізуючись переважно в центральних районах Українських Карпат.**

У динарців-українців приблизно однакова кількість світло- і темнооких, чорноволосих — 70 процентів, світловолосих — лише 2 проценти. А взагалі ці два типи мають ряд взаємних переходів, тому їх не завжди легко розрізнити. Динарськии тип чітко характеризує чорногірців, греків Єпіру, боснійців, більшість популяцій сербів, північних румунів, південно-західних словаків.

Карпатський тип охоплює українців карпатської зони, не доходячи дещо до Верхнього Дністра, включає ряд західно-буковинських районів та Закарпаття, збігаючись (разом з українцями-динарцями) з ареалом культури підкарпатських курганів (III ст. — поч. VI ст. н. є.), носіями якої, за М. Смішком, очевидно були карпи, котрі пов'язуються з фракійською куштановицькою культурою VI — III ст. до н. є. У окресленому ареалі до основного слов'янського ядра увійшли за даними гідроніміки, археології,

антропології та етнографії суттєві іллірійські, фракійські, кельтські та індоіранські (останні, зокрема індійські, чіткіше виявляються у Гуцульщині, Буковині) компоненти. Гематологічні риси (особливо за зниженою резус-від'ємністю) характеризуються зв'язками з народами Балканського півострова, Кавказу, Північної Індії. Українці карпатського типу близькі до більшості хорватів, деяких популяцій сербів переважно з північної Сербії, більшості популяцій Чехії і Словаччини, Південної і Центральної Угорщини.

Багатющий матеріал дає підстави стверджувати, що слов'яни, очевидно, зовсім не є «молодшим братом» балтів, особливо західних, від яких ряд лінгвістів виводить праслов'янську мову, і германців. Походження і самостійний розвиток українців (як і білорусів, росіян) починається не з XIV століття, як це стверджувала офіційна радянська наука, а значно раніше — особливо корені і витоки етногенезу. (Див. схему періодизації етнічної історії).

Для ґрунтовнішого вивчення етногенезу українців вважаємо за необхідне відродити — до речі, втретє після 1917 року — етнічні дослідження з антропології.

У 20— 30-х роках антропологічні дослідження в Україні проводилися Київським антропологічним кабінетом імені Ф. Вовка при АН України (керівник — проф. А. Носов), харківською школою проф. А. П. Ніколаєвої, роботи якої, зокрема перші в СРСР з наукової стандартизації одягу і взуття, мали світове значення. Систематичні роботи з етнічної гематології також вперше в СРСР вів харків'янин В. Рубашкін, хроніологія українців була опублікована одеситом В. Бушкевичем. Але у 30-х роках перелічені антропологічні центри України були ліквідовані, а ряд їх співробітників — репресовані.

У 1956 році зусиллями академіків М. Т. Рильського, І. Г. Підоплічка та К. Г. Гуслистого і московського антрополога проф. Г. Деберца при відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР був відтворений антропологічний центр України — група антропології: за 1957 — 1974 рр. шість її співробітників виконали чималу роботу.

Не маючи змоги у невеликій статті зупинитись на окремих пошуках і знахідках антропологів України, слід зазначити, що в період сталінщини і застою найбільш дискримінованою і беззахисною наукою в нас була, мабуть, (а певною мірою є і зараз) антропологія, відродження і розвиток якої можна було припинити не тільки репресіями, а й науковою обмеженістю і свавіллям партійних чиновників від науки. Тому, очевидно, доцільно, поки ще маємо окремих, підготовлених за останні десятиріччя вчених, терміново відродити в Україні науковий центр антропології.

До речі, моя монографія «Антропологічний склад українського народу» (1965) містила великий антропологічний матеріал, значення і порівняльність якого збільшується від того, що він зібраний одним дослідником. Але текст сторінок 20 — 23 («Критика расистських концепцій українського буржуазного націоналізму») дуже поверховий і тенденційний, написаний за стандартами офіційної партійної ідеології необхідності «боротьби з українським буржуазним націоналізмом і расизмом» — без чого книга не могла бути виданою. Тому автор щиросердно просить вибачення за безпідставні звинувачення деяких зарубіжних і українських науковців у «расистських перекрученнях історії, археології, антропології України».

Схема періодизації етнічної історії українського народу і української мови та корені і витоки їх походження, розроблена і люб'язно представлена нам для публікації доктором філологічних наук О. Б. Ткаченком за антропологічними, лінгвістичними і археолого-етнографічними матеріалами.

Приблизне датування періодів	**Назва і коротка характеристика періодів розвитку української мови**
XVIII —XX ст.	новоукраїнський період (початок XVIII ст.— до 90 р. XVIII ст.— ранньо-новоукраїнський підперіод)
XVI — XVII ст.	середньоукраїнський період
XIV —XV ст.	староукраїнський період
X—XIII ст.	давньоукраїнський (протоукраїнський період). Сформувались на основі північноукраїнського діалекту в його найдавнішому стані.
V—VI —IX —X ст.	Період формування у східних слов'ян семи основних древніх діалектів і пізніших відповідних мікромів (трьох українських — північного, південно-східного і південно-західного, двох білоруських — південно-західного і північно-східного, двох російських — північного і південного).

I вік I тис. до н. е. — 5 — 6 вік I тис. н. е.	Період розпаду праслов'янської мови і виникнення ранньослов'янської ізоглоси, що розділила всіх слов'ян на дві частини — північно-слов'янську (з м'якістю приголосних перед е — пево-мови небомови) і південнослов'янську (з твердістю приголосних перед Е — пево-мови небомови). До останньої входили три праукраїнські діалекти (північний, південно-східний, південно-західний), праполабський, прачеський, праслов'янський, прахорватський, прасербський, празахідноболгарсько-македонський діалекти. До першої входили прапоморський (кашубський, словінський), врапольський, прасловацький, пранижньолужицький, праверхньолужицький, просхідноболгарський діалекти, два прабілоруські (південно-західний і північно-східний), два праросійські діалекти (північний і південний) *
5 ст. II тис. — I ст. I тис. до н. е.	Праслов'янський період; праслов'янська мова, ппаслов'яни. серед них мовні і антропологогенетичні предки українців.
Кін. III тис. тис. до н. є. - сер. II тис. тис. до н. є.	Протослов'янський (шнурокерамічний) період. Входження в північно-західну пізньоіндоєвро-пейську діалектичну зону носіїв шнурокерамічних культур — протогерманців, протобалтів і в східному ареалі шнуровиків — протослов'ян. Останні — носії протослов'янської мови і варіантів дунайських антропологічних типів, що були морфологічною і генетичною основою антропологічних типів середньовічних і сучасних українців та інших слов'ян (Дяченко В. Д.. 1986)
Кін. IV тис.- кін. III тис. до н.е.	Період входження мовних предків протослов'ян в південно-західну зону найдавнішого діалектного поділу індоєвропейців (Горнунг Б. В., 1963).
Кін. VI тис.- кін. IV тис. до н.е.	Загальноіндоєвропейський період предків протослов'ян

---

*Можливо в межах цього періоду відбувалося водночас і зближення розташованих на крайньому сході праслов'янських діалектів, яке мало основу якоїсь східнослов'янської мовної спільності. Однак останню не слід розглядати як монолітичну мовну єдність, бо одночасно йшов і процес розвитку діалектної розбіжності, яка ще посилилася у наступний період.

Адреса статті: http://www.haidamaka.org.ua/0160.html